

Magdalena Romanowska
Uniwersytet SWPS

AMBIWALENCJE MIĘDZYPOKOLENIOWE W POLSCE: WYZWANIA RELACYJNE W STARZEJĄCYM SIĘ SPOŁECZEŃSTWIE

Artykuł podejmuje problematykę relacji międzypokoleniowych pomiędzy jednostkami z dwóch oddalonych od siebie kohort wiekowych w kontekście polaryzacji społecznej związanej ze starzeniem się społeczeństwa w Polsce. Podstawą analizy jest materiał zebrany techniką indywidualnych wywiadów pogłębionych przeprowadzonych w Warszawie w 2023 roku z młodymi osobami (16–20 lat) i seniorami (68–80 lat). Podejście pokoleniowe przyjęte na potrzeby niniejszego tekstu ma na celu ukazanie narracji obu kohort w kontekście – z jednej strony – postrzegania potencjalnych konfliktów międzypokoleniowych, a z drugiej – potencjału i podstaw budowania solidarności międzypokoleniowej. W analizie danych wypracowano koncepcję ambiwalencji pokoleniowej, gdyż kategoria ta, czerpiąca z socjologicznego pojęcia ambiwalencji w ujęciu generacyjnym, pozwala uchwycić sprzeczności w relacjach pomiędzy członkami różnych pokoleń i ich przejawy w interakcjach. Dzięki temu pokazano, jak koncepcję ambiwalencji można zastosować w celu lepszego zrozumienia relacji międzypokoleniowych we współczesnej Polsce.

Słowa kluczowe: konflikt; solidarność; pokoleniowość; ambiwalencja generacyjna; pokoleniowy habitus

Intergenerational Ambivalences in Poland: Challenges to Relationships in an Aging Society

The article offers an analysis of the intergenerational relationships among different age cohorts in Poland, whose context is the social polarization connected to the society's ageing. The text relies on the material gathered through the individual in-depth interviews conducted in Warsaw in 2023 with young individuals (16–20) and the elderly (68–80). Adopting the generational approach, the article presents the narratives of both cohorts from the two interlinked perspectives: the potential intergenerational conflicts, on the one hand, and the potential for building generational solidarity, on the other. The analysis has allowed to coin the concept of generational ambivalence. Drawing on the sociological concept of ambivalence from a generational perspective, the proposed category allows to capture contradictions in the relationships between different generations' members. The article shows how the concept of ambivalence can be applied to foster a better understanding of intergenerational relationships in contemporary Poland.

Key words: conflict; generation; solidarity; intergenerational ambivalence; generational habitus

Uniwersytet SWPS, mromanowska7@st.swps.edu.pl, ORCID 0000-0003-4158-8552.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

Wprowadzenie

Choć sfera publiczna zawsze była areną, w której pojawiają się pokoleniowe napięcia, to ostatnie lata – zwłaszcza w kontekście trendów demograficznych czy przyszłości klimatycznej świata – zdają się pogłębiać międzygeneracyjną wyrwę. Celem niniejszego artykułu jest socjologiczna analiza tego pola, operacjonalizowanego jako złożone relacje między przedstawicielami dwóch oddalonych od siebie pokoleń (Sztompka, 2002). Tę dynamikę pokoleniowych różnic, i w mniejszym stopniu podobieństw, poddano refleksji w szczególnym kontekście narastającej polaryzacji społecznej związanej ze starzeniem się społeczeństwa (np. Morgan i Kunkel, 2007; Van Hoof i in., 2018; Vanhuysse i Perek-Białas, 2021; Wrzesień, 2021).

Polaryzacja społeczna na linii wieku, która może też być opisywana jako pokoleniowa nierównowaga (Turner, 1998; Lowenstein, 2007; Picard, 2019), obejmuje między innymi takie zjawiska, jak ograniczenia/braki w zakresie wzajemnego rozumienia perspektyw młodych ludzi i seniorów/ek, jak również otwarte przejawy międzypokoleniowych konfliktów związanych z szybką zmianą społeczną (Turner, 1998; Sztompka, 2002) oraz występowaniem kryzysów (Colombo i Rebughini, 2019; Kajta i Pustułka, 2023). Mając na uwadze napięcia i dynamikę relacji między osobami starszymi i młodszymi, rama analizy niniejszej pracy zbudowana jest wokół takich pojęć jak konflikt, solidarność i ambiwalencja, które są rozważane w odniesieniu do relacji międzypokoleniowych (np. Silverstein i Bengtson, 1997; Turner, 1998; Connidis i McMullin, 2002; Collins i Sanderson, 2015).

Kluczowe jest tutaj pojęcie ambiwalencji (Luscher i Pillemer, 1998; Connidis i McMullin, 2002), oddające niespójność, zmienność i nieprzewidywalność społecznej rzeczywistości (Sikorska, 2020; Henig i Knight, 2023; Kajta i Pustułka, 2023). Stosowane do eksplorowania międzypokoleniowych różnic – tak w przekonaniach, jak i sposobach funkcjonowania – pojęcie ambiwalencji nasświetla te obszary życia społecznego, w których normy i praktyki (tu: pokoleniowe) są złożone i nieprzystające. Z jednej strony, między młodymi a senior(k)ami brakuje współpracy, ale z drugiej nadal istnieją obszary, w których mimo rozbieżności występuje chęć porozumienia. Te dwa wymiary można obserwować w interakcjach pomiędzy jednostkami z różnych pokoleń. Pojęcie ambiwalencji, jako koncepcja łącząca poziom makro i mikro, pozwala uchwycić napięcie między tym, co strukturyzowane społecznie a indywidualnym sprawstwem (Connidis i McMullin, 2002). Wydaje się to szczególnie interesujące w kontekście narastających zmian związanych z osłabieniem więzi rodzinnych, procesami migracyjnymi, urbanizacją, bezdzietnością itp. (Kohli i Albertini, 2009; Buler i Pustułka, 2020; Wrzesień, 2021, Pustułka i in., 2021).

Podstawą analizy jest materiał empiryczny zgromadzony techniką indywidualnych wywiadów pogłębionych przeprowadzonych w Warszawie w 2023 roku z osobami wchodzącymi w dorosłość (16–21) i seniorami/seniorkami (65–80). Przyjęte na potrzeby tego artykułu podejście pokoleniowe (Mannheim, 1970; Pilcher, 1994; Timonen i in., 2013; Szukalski, 2012; Pustułka i in., 2021) ma na celu zaprezentowanie narracji obu kohort. Artykuł stanowi próbę uzupełnienia luki w wiedzy socjologicznej na temat tego, w jaki sposób zasoby pokoleniowe podlegają dyskursywizacji w codziennych interakcjach oraz jakie obszary życia społecznego są interpretowane i doświadczane przez badanych poprzez kategorie pokoleniowe w warunkach ambiwalencji. W kontekście rozważanych tu sprzeczności w relacjach między przedstawicielami starszego i młodszego pokolenia sytuuję następujące główne pytanie badawcze: Jak myślą o sobie odległe pokolenia (osoby starsze i młode) w Polsce? Postawiono też pytanie pomocnicze o obecność solidarności i konfliktu w tych narracjach. W procesie analizy danych ustalono, że wzajemne narracje pokoleń cechuje ambiwalencja, którą tu skonceptualizowano jako ambiwalencję generacyjną. Aby ją zilustrować, wybrano dwa obszary życia społecznego, w których budowanie współpracy między seniorami i młodymi jest ważne, ale może być wyzwaniem.

Artykuł rozpoczyna się od omówienia ram teoretycznych stosowanych w pracy, dotyczących zmian w strukturze wiekowej oraz uzasadnienia konieczności wprowadzenia pojęcia ambiwalencji międzypokoleniowej w kontekście przemian związanych ze starzeniem się społeczeństwa. W kolejnej części prezentuję zagadnienia związane z relacjami międzypokoleniowymi oparte na literaturze światowej i polskiej, obrazując rosnące zainteresowanie pokoleniowością w dyskursie publicznym. Następnie omawiam źródła danych, przywołując informacje o pierwszym komponencie badawczym projektu „Uczenie do starości. Edukacja międzypokoleniowa w perspektywie relacyjnej”.

Zasadniczą część tekstu stanowi prezentacja wyników analiz jakościowych. W tej części prezentowane są przykłady wskazujące na niejednoznaczny lub ambiwalentny stosunek respondentów/ek do przedstawicieli/ek innych kohort wiekowych, uwypuklające dynamikę wzajemnych relacji. Wychodząc od założeń koncepcji ambiwalencji, opartej tak na różnicach w wartościach, przekonaniach, jak sposobach zachowania, prezentuję odpowiednie do zilustrowania tych napięć obszary – kwestie polityczne, odnoszące się do sfery przekonań i światopoglądu oraz obszar technologii, w których przejawiają się różnice w sposobach działania i przyzwyczajeniach przedstawicieli obu kohort. Tekst kończy dyskusja, wnioski i propozycje zastosowania pojęcia ambiwalencji międzypokoleniowej do analizy relacji między różnymi pokoleniami w świetle starzenia się społeczeństwa i pojawiających się kryzysów.

Konflikt, solidarność i ambiwalencja międzypokoleniowa

Nasilające się napięcia międzypokoleniowe są związane z postępującym starzeniem się społeczeństw krajów rozwiniętych, jednak ich ambiwalencja polega na zawieszeniu pomiędzy solidarnością i konfliktem. Na potrzeby pracy, konflikt oznacza niechęć, wrogość lub walkę między stykającymi się ze sobą zbiorowościami o odmiennych, kulturowo dyktowanych sposobach życia (Sztompka, 2002), podczas gdy solidarność odnosi się do poczucia wzajemnej odpowiedzialności za innych, życzliwości i gotowości do współpracy (Sztompka, 2002; Szukalski, 2011; Radzińska, 2022). O ile przejawy solidarności i wzajemnej pomocy – bądź ich braki – zostały zbadane w kontekście kryzysów (np. pandemii COVID-19, zob. Radzińska, 2022, kryzysu migracyjnego, zob. Balicki, 2020, kryzysu klimatycznego zob. Malak i Strzelecka, 2024), o tyle mniej wiemy o relacjach między konfliktem a współpracą na osi pokoleniowości w Polsce. Oba podejścia traktowane są komplementarnie, gdyż jak podkreślają teoretycy konfliktu, spór stanowi nieodłączny czynnik kształtujący relacje społeczne (Bengtson i in., 2002; Collins i Sanderson, 2015). Pojęciowych relacji między konfliktem a współpracą nie należy zatem traktować jako wzajemnie się wykluczających (Bengtson i in., 2002). Istotne jest w tym kontekście założenie, zgodnie z którym fundamenty wzajemnego wsparcia mogą być zarazem podstawą podziałów oraz wzmacniania zasobów wykorzystywanych w ewentualnych konfliktach (Collins i Sanderson, 2015). Przykładowo, przedstawicielka starszego pokolenia, mająca trudności w przyswojeniu sobie zasad funkcjonowania nowego smartfona może poprosić o ich wyjaśnienie kogoś młodszego, zakładając, że osoba ta dysponuje odpowiednimi umiejętnościami i jest chętna udzielić jej pomocy. Z drugiej strony, w sytuacji konfliktu, np. w kontekście zawodowym, brak umiejętności obsługi nowoczesnych urządzeń może być wykorzystywany przez młodsze pokolenia do dewaluacji starszych pracowników (Elliott, 2021).

Takie zestawienie konfliktu i solidarności skłania do zaproponowania kategorii, która byłaby w stanie uchwycić wewnętrzne sprzeczności relacji międzypokoleniowych i ich złożoność. Zdecydowano, że odpowiednio te relacje oddaje kategoria ambiwalencji międzypokoleniowej (Luscher i Pillemer, 1998; Connidis i McMullin, 2002; Pillemer i Sutor, 2002; Pillemer i in., 2007;). W użyciu Luschera i Pillemera (1998) pojęcie to dotyczy złożoności relacji między rodzicami a dziećmi i jest sposobem na przekroczenie dychotomii solidarności i konfliktu, rozważanych rozłącznie. Autorzy zwrócili uwagę na trudności w pogodzeniu oczekiwań, norm, wartości oraz sposobów zachowania osób pochodzących z różnych kohort wiekowych przy jednoczesnej chęci współpracy i dbania o relację. Odnosząc te rozważania do kontekstu pozarodzinnego ambiwalencja została zastosowana do interakcji między osobami z dwóch kohort

wiekowych, nakreślając niejednoznaczny układ relacji między osobami starszymi i młodymi w kontekście przemian zachodzących współcześnie w strukturze społecznej. Connidis i McMullin zwróciły uwagę, że ambiwalencja jest pojęciem pomostowym między oczekiwaniami społecznymi, przekonaniami i normami na poziomie makro oraz działaniami poszczególnych jednostek (2002).

Wydaje się, że w odniesieniu do poziomu makro istotne dla podejmowanego tematu jest to, w jaki sposób relacje międzypokoleniowe i pokoleniowość są kształtowane kulturowo i społecznie (Aboim i Vasconcelos, 2014). Jak zauważył Pilcher (1994), pojęcie pokolenia jest używane powszechnie i występuje w codziennym języku jako sposób rozumienia różnic między osobami urodzonymi w różnych czasach historycznych. Często wykorzystuje się je w dyskursie publicznym, w którym podkreślane są dychotomie pokoleniowe – szczególnie poprzez zestawianie różnic między oddalonymi od siebie pokoleniami, np. pokoleniem Z i pokoleniem Baby Boom (White, 2013; Bristow, 2019; Elliott, 2021). Przez pokolenia tłumaczy się problemy społeczne i polityczne, gdzie pojęcie to zyskuje uproszczony, stereotypowy czy przesadzony wydźwięk, podsycając w ten sposób konflikt lub wręcz kreując sztuczne, międzypokoleniowe nieporozumienia (White, 2013; Elliott, 2021; Wildman i in., 2022). Według Aboim i Vasconcelos (2014) tego typu narracje ignorują fakt, że różnice między pokoleniami nie są czymś stałym, a raczej kształtowanym przez ludzi w miarę upływu czasu, dlatego autorzy zaproponowali potraktowanie pokoleniowości jako żywego konstruktu, podlegającego ciągłym modyfikacjom.

Z drugiej strony nie brakuje w tym obszarze postulatów dotyczących konieczności rozwijania dialogu między młodszymi i starszymi (Ward i Fleischer, 2023), zwłaszcza w kontekście wyzwań związanych z jednoczesnym występowaniem wielu kryzysów. Kwestia relacji międzypokoleniowych stała się od pewnego czasu jednym z ważniejszych tematów podejmowanych przez polityków w Europie (Ward i Fleischer, 2023). Pokłosem tego zainteresowania jest ustanowiony przez Komisję Europejską w 2009 roku Dzień Solidarności Międzypokoleniowej przypadający na 29 kwietnia.

W obszarze ustrukturyzowanych zależności społecznych solidarność międzypokoleniowa prezentowana jest jako zobowiązanie do działania przedstawicieli różnych pokoleń w celu osiągnięcia zmian społecznych (np. Neufeld i in., 2019), jak i gotowość do poświęceń dla dobra przyszłych pokoleń (Wade-Benzoni, 2019). Można potraktować ją jako propozycję wykorzystania zasobów różnych pokoleń w rozwiązywaniu trudności, które dotyczą całych, wielopokoleniowych społeczeństw. Jak zauważył White (2013), pokoleniowość jest politycznie elastyczna, co wynika ze specyfiki różnic między pokoleniami. Mogą być one podstawą do rozwijania konfliktów, jak i przyczynkiem do aktów solidarności i szukania rozwiązań wspólnych problemów (Bengtson i in., 2002; Collins i Sanderson, 2015).

Warto zastanowić się nad społecznymi konsekwencjami rozwoju przekazu polaryzującego relacje międzypokoleniowe, jak również w ogóle popularności pojęcia pokoleniowości w dyskursie publicznym. Zwłaszcza interesujące jest pytanie o to, jak to zjawisko wpływa na szersze występowanie zjawiska ageizmu, czyli dyskryminacji ze względu na wiek (Butler, 1969). Według Bythewaya (1994) ageizm oznacza przekonania, stereotypy i uprzedzenia, u których źródół jest różnicowanie kompetencji i potrzeb ludzi na podstawie ich wieku. Można zaryzykować stwierdzenie, że rozpowszechnianie uproszczonego rozumienia pokoleniowości nasila tendencje ageistowskie. Podkreślanie różnic między pokoleniami może wiązać się z uprzedzeniami na temat wieku, które powodują zacieranie istoty problemów (np. wzajemnych uwikłań w systemach politycznych, gospodarczych itd.) i przypisywanie ludziom pewnych stereotypowych cech związanych z ich wiekiem.

Pojęcie ambiwalencji międzypokoleniowej – tak jak w ujęciu Luschera i Pillemera miało znieść dychotomię solidarności i konfliktu w rodzinie – tak w kontekście pozarodzinnym, obszarze struktur, może być przeciwwagą dla uproszczonej pokoleniowości (zob. *generationalism*, White, 2013; Purhonen, 2016). Podczas gdy tak rozumiana pokoleniowość bywa wykorzystywana do wyjaśniania podziałów społecznych bez uwzględniania innych determinant, takich jak np. sytuacja ekonomiczna, płeć itd., ambiwalencja pokoleniowa ukazuje bardziej złożony i kompleksowy obszar relacji społecznych. Zawężone postrzeganie pokoleń reifikuje je poprzez przeciwstawianie sobie poszczególnych grup pokoleniowych i opisywanie ich albo jako ofiary, albo winnych kryzysów (White, 2013). Ambiwalencja natomiast zakłada obecność wewnętrznej dynamiki i napięć związków międzypokoleniowych, jest dialektyczna i co do zasady odnosi się do fluktuacji międzypokoleniowych rozwijanych w czasie. W świetle zaprezentowanych tu trudności związanych z umacnianiem uproszczonego obrazu relacji pokoleniowych w dyskursie publicznym, uzasadnione wydaje się zniuansowanie takiego podejścia i wzięcie pod uwagę innych czynników (np. White, 2013; Purhonen, 2016; Wildman i in., 2022), do czego przydatna jest koncepcja ambiwalencji międzypokoleniowej w ujęciu strukturalnym. Uwzględnia ona bowiem wewnętrzne heterogeniczności pokoleń – płeć, klasę, status ekonomiczny itp. (Connidis i McMullin, 2002) i oprócz ukazywania niezgodności na linii wieku, rozbieżności w obszarze norm i wartości, wskazuje również na znaczenie uprzywilejowania (lub jego braku) pewnych grup społecznych. Osoby starsze o niskim statusie społeczno-ekonomicznym, kobiety czy osoby z niepełnosprawnościami doświadczają więcej negatywnych konsekwencji ambiwalencji niż osoby uprzywilejowane. Pozbawieni przywilejów mają także mniej możliwości kształtowania czy zarządzania ambiwalencją, czyli zdolności niwelowania negatywnych skutków tych rozbieżności i radzenia sobie z nimi (Bengtson i in., 2002). Ambiwalencja na tym poziomie umożliwia

analizę i uporządkowanie obszarów życia społecznego, które podlegają międzypokoleniowym negocjacjom.

Relacje międzypokoleniowe w starzejącym się społeczeństwie

Teoretycy relacji międzypokoleniowych (m.in. Turner, 1998; Hendricks i in., 2009; Kohli, 2010; Lowenstein, 2007) wskazują, że zmiany w strukturze wiekowej mogą prowadzić do sporów, szczególnie w kontekście dystrybucji zasobów między osobami w wieku produkcyjnym a populacją osób w podeszłym wieku, nieaktywnych zawodowo. Z jednej strony korzystanie ze świadczeń emerytalnych tworzy warunki długotrwałej zależności od systemu polityki społecznej, czyniąc osoby starsze podatne na stereotypizację i postrzeganie ich jako grupy zależnej, będącej obciążeniem dla aktywnej zawodowo części społeczeństwa (np. Walker, 2013). Z drugiej zaś strony krytycy teorii konfliktów międzypokoleniowych (np. Irwin, 1996) wskazują na brak wystarczających dowodów na to, że członkowie poszczególnych kohort wiekowych istotnie mają wewnętrznie wspólne i spójne interesy, które byłyby sprzeczne z interesami innych grup wiekowych. Przeczą temu chociażby badania sytuacji życiowej osób starszych jako warunkowanej klasą i kapitałem społecznym (np. Timonen i in. 2013; Sánchez-Moreno i Gallardo-Peralta, 2022). Timonen i Conlon (2013) zwracają uwagę na to, że skupianie się na rzekomych konfliktach pokoleniowych odsuwa uwagę od bardziej istotnych według nich nierówności klasowych.

W opinii Sanchez-Moreno i Gallardo-Peralty to właśnie od klasy społecznej w dużej mierze uzależniona jest możliwość uzyskania wsparcia społecznego, co ma bezpośredni wpływ na jakość życia seniorów. Jednak nie tylko kwestia zróżnicowania klasowego seniorów i senierek jest istotna. Uproszczona narracja na ich temat jako uprzywilejowanej, jednolitej grupy ignoruje ich rosnącą różnorodność także pod względem wieku (Seltzer i Yahirun, 2013). Warto zwrócić uwagę, że wraz z postępującym starzeniem się społeczeństwa jest coraz więcej pokoleń żyjących jednocześnie. Seniorami nazywani są zarówno 60-latkowie, 80-latkowie, jak i 100-latkowie, co czyni tę grupę niezwykle zróżnicowaną (Seltzer i Yahirun, 2013). Zgodnie z założeniami teorii biegu życia (Elder, 1994) osoby starsze mogą się różnić od siebie znacznie bardziej niż młodzi ludzie ze względu na możliwość gromadzenia doświadczeń przez dłuższy czas.

Kohli (2010) zwraca uwagę na jeszcze jeden ważny aspekt w kontekście sprawiedliwej dystrybucji świadczeń i tzw. kontraktu międzypokoleniowego (Walker, 2013). Zauważa mianowicie, że przynależność wiekowa nie jest przypisana na stałe, tak jak np. pochodzenie etniczne, stąd oczekiwanie, że przeżywając kolejne etapy życia, każda osoba będzie miała szansę doświadczyć zrównoważonej redystrybucji dóbr w zależności od potrzeb związanych z jej wiekiem.

Jednostki przechodzą z jednego etapu do drugiego zgodnie z obowiązującymi normami, a międzypokoleniowa sprawiedliwość dystrybuowana jest adekwatnie do przeżywanego fazy życia (Kohli, 2010). Zauważyć jednak należy, że choć istotnie wszystkie kohorty podlegają procesowi starzenia się, to ten proces również zachodzi w odmiennych kontekstach (Mannheim, 1970; Turner, 1998). Nakładają się na siebie perspektywy biegu życia i doświadczeń pokoleniowych. Doświadczenie życiowe osób starszych różni się z oczekiwaniami młodych dotyczących kształtowanego przez nich świata społecznego (Bristow, 2019) ze względu na intensywne zmiany i doświadczanie wielokryzysowości. Przeżywanie trudnych i nieprzewidywalnych wydarzeń wpływa na stopień zaufania i wiary w międzypokoleniową zasadę wzajemności. Brak stabilizacji społecznej powoduje, że idee międzypokoleniowego kontraktu zostają zachwiane (Walker, 2013). Dlatego też młodych dziś coraz częściej charakteryzują postawy prezydentyfikacji (Colombo i Rebughini, 2019), polegające na skupieniu się na terażniejszości i rezygnacji z planów na przyszłość. Towarzyszy temu przekonanie, że kolejne pokolenia zmierzą się z większymi trudnościami niż poprzednie i nie będą mogły liczyć na ten sam poziom wsparcia państwa, co współcześni seniorzy (Prinzen, 2014). Przykładem tego może być podważanie sensu odkładania składek w ramach funduszu emerytalnego. Narastające kryzysy społeczne (np. Henig i Knight, 2023; Kajta i Pustułka, 2023) oraz niski stopień zaufania społecznego sprawiają, że przejawy solidarności międzypokoleniowej są widoczne przede wszystkim na mikropoziomie, w obrębie rodziny (Timonen i in., 2013).

Jedną z przyczyn pesymistycznego nastawienia młodych do przyszłości jest kryzys klimatyczny. O ile klimatem przejmują się wszystkie pokolenia, o tyle kluczowy jest w tym kontekście dyskurs pokoleniowy oparty na polaryzacji i obwinianiu za katastrofę starszych pokoleń (Ayalon i in., 2023). Młodzieżowe ruchy klimatyczne formułują swoje postulaty w kategoriach pokoleniowych, podkreślając, że to nie młodzi są sprawcami katastrofy klimatycznej, jednak to im i przyszłym pokoleniom przyszło doświadczać jej skutków (Elliott, 2021). Wyczuwalne są tu echa pokoleniowej dewaluacji, polegającej na krytyce przedstawicieli spoza swojej kohorty wiekowej (Elliott, 2021; Ayalon i in., 2023). Wszystko to odbywa się w rzeczywistości napędzanej przez szybkie zmiany społeczne związane z rozwojem nowych technologii. Kluczowe są tu międzypokoleniowe różnice w sprawności w korzystaniu z nowoczesnych urządzeń. Zwykle sprawniej posługują się nimi młodzi ludzie, co wiąże się ze zmianą kierunku międzypokoleniowych transferów wiedzy (Mead, 1970). Obecnie to oni uczą starszych podstawowych umiejętności, niezbędnych do pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, takich jak np. obsługa komputera. Nazywa się ich niekiedy cyfrowymi tubylcami (np. Cook, 2023) ze względu na obecność nowych technologii w ich życiu od urodzenia. To również może stwarzać sytuację ambiwalencji, ponieważ każde pokolenie adaptuje się do rzeczywistości za pomocą

odmiennego zestawu przedmiotów i jest konfrontowane z nowymi oczekiwaniami (Krajewski, 2012). Są to dyspozycje generujące i porządkujące praktyki ludzi w zbliżonym wieku, określane pokoleniowymi habitusami (Bourdieu, 1985; Gilleard, 2004).

Ludzie posiadający cyfrowy habitus kształtują relacje społeczne i infrastrukturę społeczną opartą na nowych technologiach. To sprawia, że pokolenia dorastające w czasach sprzed rewolucji technologicznej są zmuszone nabywać nowe umiejętności, by uniknąć wykluczenia społecznego. Duże znaczenie w tym kontekście ma także efekt wieku (np. Domínguez-Rué i Nierling, 2016) związany ze zmieniającymi się wraz z rozwojem jednostki biologicznymi dyspozycjami. Spadek funkcji poznawczych, ograniczenia fizyczne czy po prostu przyzwyczajenia sprawiają, że nauka nowych umiejętności w późniejszym wieku jest wyzwaniem, może budzić obawy czy wręcz sprzeciw lub prowadzić do wycofania z życia społecznego. Jak pokazują badania, przedstawiciele pokolenia Z chętnie tworzą treści na takich platformach jak np. TikTok, gdzie silnie akcentują swoją przynależność generacyjną i sytuują się w opozycji do pokolenia Baby Boom. Wyrażają swoją frustrację, gdy starsi nie chcą zrozumieć ich perspektywy lub ich pouczają, używając frazy „OK, Boomer” (Elliott, 2021). Z kolei przedstawiciele starszego pokolenia znacznie rzadziej posługujący się takimi narzędziami internetowymi twierdzą, że młodzi są uzależnieni od nowych technologii (Zeng i Abidin, 2021). W tym przypadku można stwierdzić za Bourdieu (1985), że konflikty pokoleniowe powstają na podstawie konfrontacji habitusów ukształtowanych w odmiennych okolicznościach, dlatego dla jednej grupy pewne praktyki czy dążenia są naturalne, a dla innej niezrozumiałe czy wręcz skandaliczne (Bourdieu, 1985).

W kontekście Polski starzenie się także jest zjawiskiem demograficznym o konsekwencjach społecznych. W kraju obserwujemy wydłużanie się trwania życia ludzkiego, jak i wzrost odsetka osób z długotrwałymi problemami zdrowotnymi o ograniczonej sprawności fizycznej i/lub psychicznej w populacji (Fabiś i in., 2015; Fihel i Okólski, 2018; GUS, 2023), a także liczby żyjących pokoleń. Jak podaje Główny Urząd Statystyczny, do 2060 roku przewidywany jest spadek liczby osób w wieku produkcyjnym (18–59/64) w odniesieniu do 2022 roku o 23%, tj. 5,1 mln osób (GUS, 2023). Zjawiska te wpłyną na zwiększenie obciążenia demograficznego osobami w wieku nieprodukcyjnym od 72,2% w 2022 roku do 96,3 w 2060 roku (GUS, 2023). Wzrost ludność w wieku poprodukcyjnym w polskim społeczeństwie wiąże się z szeregiem wyzwań z zakresu opieki zdrowotnej, rynku pracy, opieki, co nie pozostaje bez wpływu na rozwój negatywnych dyskursów na temat kosztów starzenia się społeczeństwa (np. Sowada, 2011; Cześniak i Zagórski, 2022). W prasie, jak również niezrędko w literaturze naukowej, można spotkać takie określenia odnoszące się do tego zjawiska jak „demografia apokaliptyczna”, „demograficzne tsunami”,

„katastrofa demograficzna” (np. Maciejewska, 2016). Zarówno zjawisko starzenia się, jak i dyskurs z nim związany mają istotny wpływ na pogłębianie się różnic i napięcie między pokoleniami, sprzyjając polaryzacji polskiego społeczeństwa.

Dotychczasowe badania pokazują, że w Polsce postawy młodzieży wobec seniorów są na ogół negatywne i mogą przejawiać się w nich stereotypy na temat osób starszych, skutkując uogólnionym negatywnym postrzeganiem starości (Trzcionka-Wieczorek, 2020). Młodzi ludzie postrzegają seniorów jako osoby ubogie, niepełnosprawne i zależne, a samą starość utożsamiają z okresem oczekiwania na śmierć (Trzcionka-Wieczorek, 2020). Jednocześnie badania pokazują, że seniorzy, z którymi młodzi mają relacje, oceniani są bardziej pozytywnie niż ludzie starzy jako grupa społeczna (Brzezińska i in., 2011; Trzcionka-Wieczorek, 2020). Z kolei młodzi są postrzegani jako roszczeniowi i nieskłonni do poświęceń związanych z obowiązkami zawodowymi (np. Muster, 2020). Napięcia między pokoleniami w ostatnim czasie są zaostrzone ze względu na znaczące różnice w preferencjach wyborczych osób młodych i starszych. Seniorzy na ogół częściej określają się jako wyborcy partii prawicowych, natomiast młodzi w znacznej mierze prezentują poglądy liberalne, co w ostatnim czasie, jak pokazują badania CBOS z 2021, ulega nasileniu. Polaryzacja staje się też coraz częściej elementem gry politycznej, opartej na podkreślaniu różnic i przeciwstawianiu sobie wartości różnych pokoleń oraz odwoływaniu się do ich partykularnych interesów. To powoduje, że konkretne partie polityczne bywają utożsamiane z poszczególnymi grupami wiekowymi (Cześniak i Zagórski, 2022) oraz ich programami, co ma wpływ na rozwój napięć i pretensji między pokoleniami.

W świetle zaprezentowanego stanu wiedzy ambiwalencja międzypokoleniowa może być rozpatrywana przez pryzmat różnych obszarów negocjacji życia społecznego. Przez analizę porównawczą wywiadów z osobami starszymi i młodymi w artykule skoncentrowano się na obszarach, w których z jednej strony można zaobserwować dominację konfliktów, a z drugiej solidarność i zrozumienie. Przeprowadzono również analizę pod kątem obecności niejednoznacznych postaw, które wykraczają poza podział na konflikt i solidarność, co charakteryzuje ambiwalencję międzypokoleniową.

Metodologia

W artykule zaprezentowano analizę danych pochodzących z pierwszego komponentu badania empirycznego realizowanego w projekcie „Uczenie do starości. Edukacja międzypokoleniowa w perspektywie relacyjnej”. Analizowany materiał zgromadzony techniką indywidualnego wywiadu pogłębionego (n=20) został zebrany w 2023 roku. Tematyka badania koncentruje się wokół

stosunków międzypokoleniowych, obszarów wzajemnego uznania, jak i kwestii będących podstawą do powstawania konfliktów.

Badanie zostało przeprowadzone w Warszawie ze względu na napływowy charakter znaczącej części mieszkańców miasta, co wiąże się z ograniczonymi możliwościami uczenia do starości w rodzinie. Migracja młodych osób do miast powoduje osłabienie międzypokoleniowych więzi w rodzinie, dlatego uczenie do starości w tym przypadku może przebiegać w innym kontekście – pozarodzinnym. Taka sytuacja stwarza możliwość badania relacji międzypokoleniowych z uwzględnieniem makro poziomu i współczesnych uwarunkowań związanych z dominacją indywidualizmu, urbanizacją, spadkiem dzietności i zanikaniem rodzin wielopokoleniowych.

Do badania zaproszeni zostali między innymi seniorzy i seniorki, mieszkający w Warszawie oraz młode osoby, które przyjechały do Warszawy z powodu nauki w szkole średniej i/lub na studia. Skupiono się przede wszystkim na osobach uczących się w szkołach średnich ze względu na cele wyznaczone w ramach wdrożenia, czyli opracowanie programu uczenia do starości w szkołach. Przed rozpoczęciem fazy gromadzenia danych projekt badania został pozytywnie zaopiniowany przez Komisję ds. Etyki badań w instytucji implementującej.

Podczas pierwszej fali badania jakościowego (luty–lipiec 2023) zebrano 20 wywiadów z osobami mieszkającymi aktualnie w Warszawie. Osobno rozmawiano z młodymi osobami (w wieku od 16 do 20 lat) i osobami starszymi (w wieku 67–79 lat). Każda osoba badana uzupełniła formularz świadomej zgody na udział w badaniu, a także pozyskano dodatkowe zgody na udział w badaniu od rodziców osób niepełnoletnich. Rekrutacja uczestników opierała się na celowym doborze jakościowym i uwzględniała kilka kryteriów. W przypadku młodych osób kluczowe były: zamieszkiwanie w Warszawie, a także wiek oraz płeć, gdyż dążono do równowagi, tj. wśród młodych osób rozmówcami było 5 mężczyzn i 5 kobiet. Te proporcje płci utrzymano dla seniorów. Średnia wieku młodych osób to 18 lat, a seniorów 70.

W scenariuszu wywiadu zawarto między innymi pytania o doświadczenia związane z kontaktami z przedstawicielami różnych pokoleń, definiowanie starości oraz prezentowane przez badanych wartości.

Wszystkie wywiady zostały nagrane, przetranskrybowane oraz zanonimizowane. Na potrzeby niniejszego tekstu w analizie skupiono się przede wszystkim na odpowiedziach na pytania o postrzeganie osób starszych przez młodzież i młodzież przez osoby starsze – zarówno o to, co wzbudza wzajemny podziw, jak i to, co może być przyczyną konfliktów. Pozwoliło to zidentyfikować i opisać główne kategorie, które wywołują w badanych szczególnie stosunek emocjonalny, czyli tzw. ambiwalencje międzypokoleniowe. Podejście porównawcze umożliwiło bliższe przyjrzenie się podobieństwom i różnicom pomiędzy przedstawicielami dwóch krańcowych pokoleń we współczesnej Polsce.

Analiza danych została przeprowadzona po transkrypcji nagrań, zgodnie ze standardami analizy jakościowej według modelu Milesa i Hubermana (1994). Najpierw przeprowadzono analizę tematyczną w odniesieniu do kodów takich jak doświadczenie życiowe, polityka, nowe technologie. Następnym krokiem była analiza porównawcza w pokoleniach, skupiono się w niej na najczęściej występujących obszarach, w których osoby badane odnosiły się do konfliktu bądź solidarności, odpowiednio w sferze przekonań i przyzwyczajzeń. Oba kroki analityczne następnie zintegrowano, aby dokonać walidacji przyjętych tropów.

Ambiwalencje międzypokoleniowe

Na podstawie analizy zaproponowano obszary tematyczne, w obrębie których dokonano szczegółowej analizy wypowiedzi badanych. Obszarami, które najbardziej różnicują pokolenia i mają związek z wiekiem w zgromadzonym materiale empirycznym, są ogólny obszar dotyczący przebiegu życia – doświadczenia życiowe, jak i dwie podrzędne i skonkretyzowane kategorie, to jest kwestie polityczne oraz nowe technologie.

Doświadczenie życiowe jest obszarem, w którym można zaobserwować rozłam w percepcji przeszłości i oczekiwań dotyczących przyszłości (Bristow, 2019). Wypracowane systemy przekonań i sposoby funkcjonowania starszych pokoleń nie sprawdzają się w nowej rzeczywistości, będącej przestrzenią rozwoju młodych ludzi.

Doświadczenie życiowe jest kategorią, którą można odnieść zarówno do biegu życia i wypracowanych na przestrzeni lat przekonań (Elder, 1994), jak również pokoleniowości i kształtowanych generacyjnie habitusów (Mannheim, 1970; Bourdieu, 1985), co zobrazować mogą przykłady z dwóch kolejnych, konkretnych obszarów. Pierwszym z nich są kwestie polityczne, w których to seniorzy z racji wzrostu ich liczby w społeczeństwie, pobierania świadczeń emerytalnych związanych z osiągniętym przez nich wiekiem i na ogół przywiązaniem do tradycyjnych wartości stają się grupą wyborczą, do której często kierowane są populistyczne programy polityczne, odwołujące się do ich kohortowych interesów. Młodzi z kolei na ogół sytuują się po przeciwnej stronie preferencji wyborczych. Do nich też częściej adresowane są obietnice dotyczące liberalizacji życia społecznego.

Drugim omawianym tu obszarem tematycznym w kontekście międzypokoleniowych ambiwalencji są nowe technologie, będące domeną cyfrowych tu-byłców, czyli osób, które dorastały w epoce internetu (Prensky, 2001). Przenikanie cyfryzacji do świata usług społecznych, takich jak publiczna służba zdrowia (Internetowe Konto Pacjenta) czy rozwój bankowości internetowej powoduje, że coraz trudniej jest funkcjonować w życiu społecznym bez posiadania

umiejętności korzystania z nowych technologii. Taka sytuacja stwarza ryzyko nie tylko cyfrowego, ale także społecznego wykluczenia osób starszych.

Doświadczenie życiowe

Zasadniczo badani w odpowiedzi na pytania oscylujące wokół postrzegania osób spoza ich kohort wiekowych – seniorzy o młodych, a młodzi o seniorach – w pierwszej kolejności odnosili się do przeżywanej przez siebie fazy życiowej i jej właściwości. Wyraźne w tym obszarze jest napięcie między tradycyjnymi przekonaniami i normami, zakładającymi słusność racji osoby starszej, a wyobrażeniami i oczekiwaniami młodego pokolenia dorastającego w innej rzeczywistości społecznej.

Na ogół doświadczenie życiowe było postrzegane przez badane osoby starsze jako zasób, choć niekiedy opowiadały o nim jak o balaście, uniemożliwiającym wyjście poza znany im schemat funkcjonowania. Młodzi ludzie natomiast często odwoływali się do wyzwań, jakich przysparza im w kontakcie z osobami starszymi pokoleniowa dewaluacja (Elliott, 2021) z powodu ich młodego wieku. Młodzi czują, że są oceniani przez osoby starsze wyłącznie przez pryzmat wieku, w kategoriach pokoleniowych. Wiąże się to z postrzeganiem starszego wieku jako podstawy do roszczenia sobie prawa do autorytetu. Jako przykład tego typu postaw może posłużyć wypowiedź jednej z senierek zapytanej o to, czy jest coś, czego mogłaby się nauczyć od młodych ludzi:

Oni ode mnie mogliby się nauczyć, nie ja od nich (S, Celina, 73)¹.

Takie postawy są odczytywane przez osoby młodsze jako uniemożliwiające podjęcie współpracy. Osoba starsza nie dostrzega potencjału młodszych ludzi, wynikającego chociażby z posiadania przez nich pokoleniowego habitusu (Bourdieu, 1985; Gilleard, 2004) opartego na umiejętności posługiwania się nowymi technologiami. Wyobrażenie, że to młoda osoba mogłaby być przewodniczką w jakiejś dziedzinie stoi w sprzeczności z przekonaniem, zgodnie z którym wraz z wiekiem, w linearny, konsekwentny sposób, gromadzone są kompetencje, budujące autorytet (Bristow, 2019). Dochodzi tu do dyskredytowania zasobów osób spoza swojej kohorty wiekowej (Elliott, 2021).

Myślę, że takie patrzyenie na nas przez pryzmat wieku i też tego, że często, kiedy mam porozmawiać o czymś ze starszą osobą, to tak bardzo stara się udowodnić swoją rację, że nie patrzy na to na przykład, że mamy różne poglądy na jakiś temat, bo ja wiem coś na

¹ Cytaty opisane są według następującego schematu: pseudonim, wiek w chwili przeprowadzonego wywiadu, bycie osobą starszą (S) lub młodą (M).

jakiś temat więcej, ona wie na inny temat, możemy się wzajemnie wymienić tą wiedzą, tylko często.... Tak są uparte, że one wiedzą lepiej, bo są właśnie starsze (M, Maria, 19).

Poczucie niesprawiedliwości jest szczególnie podkreślane przez osoby, które doświadczają dewaluacji (Elliott, 2021) i postrzegają podeszły wiek jako rodzaj szczególnego uprzywilejowania w społeczeństwie i relacjach międzyludzkich:

Najbardziej w ich zachowaniu chyba denerwuje mnie to, że stawiają się ponad ludźmi. Uważają, że to, że są praktycznie ludźmi dużo starszymi, to jest ich taki złoty bilet, dzięki któremu mogą zrobić sobie wszystko bezkarnie i bez w ogóle konsekwencji. Myślę, że wiele, wiele z seniorów właśnie mocno nie szanuje ludzi ich otaczających, przede wszystkim ludzi nieznanym (M, Szymon, 18).

Młodzi badani, jak widzimy na przykładzie Szymona, dostrzegają zależność między stopniem zażyłości relacji a możliwością wystąpienia dewaluacji, co pokrywa się z wnioskami z badań pokazującymi, że konkretni seniorzy oceniani są bardziej pozytywnie przez młodych niż ludzie starzy w ogóle (Brzezińska i in., 2011; Trzcionka-Wieczorek 2021). Niemniej jednak, w sytuacjach, w których interakcje międzypokoleniowe zachodzą w systematyczny sposób, ale nie ze względu na obopólną chęć spędzania wspólnie czasu, a przymusu, jak np. w kontekście zawodowym, obraz seniorów w oczach młodych nie jest jednoznaczny. Młodzi skarżą się na przejawy ageizmu wymierzone w nich przez starsze pokolenie (Butler, 1969), związane z przypisywanymi im stereotypowo cechami odnoszącymi się do ich młodego wieku:

W pracy mam właśnie taką starszą panią, która ma około 60 lat, więc jest po prostu minimum 3 razy starsza ode mnie. I patrzy na mnie z góry przez to, że jestem młodsza. I mnie to po prostu irytuje, bo pracujemy, jesteście na równi, pracując razem. To nie jest tak, że to jest jakaś moja kierownik czy coś, a jakby ona jest taka strasznie czepialska (M, Jola, 18).

W sytuacji zmagania o zasoby, np. w kontekście zawodowym, doświadczenie jest wykorzystywane przez starszych pracowników lub pracowniczki w celu wzmocnienia swojej pozycji (Collins i Sanderson, 2015). Starsi w tym kontekście wcale nie są postrzegani przez młodych bardziej pozytywnie tylko dlatego, że łączą ich jakieś relacje, to charakter tych związków decyduje o ocenie osób starszych.

Z drugiej strony, doświadczenie życiowe osób starszych bywa interpretowane przez młodych jako mądrość i atut, potencjał do budowania współpracy i wsparcia:

O Boże, tak. Przede wszystkim to, że żyją tyle lat na tym świecie i mają w sobie taką mądrość po prostu, że już tyle przeszli i tak dalej. Zawsze są tacy skłonni do dawania rad. No po prostu to są takie ciepłe osoby bardzo często (M, Jola, 18).

Doświadczenie młodych osób również postrzegane jest niekiedy jako wartość poznania przez seniorów, szczególnie tych świadomych zachodzących przemian i odwrócenia międzypokoleniowych transferów wiedzy (Mead, 1970). Pokazuje to przykład Aldony, która choć nie ma dzieci i wnucząt, chętnie przebywa w towarzystwie młodzieży i ich zasoby traktuje jako potencjalnie wzbogacające ją samą:

Ja bardzo lubię patrzeć na młodych ludzi, bo ja się ciągle boję, że ja patrzę oczami starszego człowieka bez tej szerszej perspektywy. Tylko idę takim utartym schematem postrzegania różnych rzeczy (S, Aldona, 74).

Znamienne w relacji Aldony jest zinterpretowanie perspektywy osoby starszej jako pozbawionej szerszego spojrzenia, co stoi w sprzeczności z koncepcją, zgodnie z którą wraz z wiekiem i zdobywanym doświadczeniem ludzka wiedza się zwiększa.

W przypadku seniorów i senierek ich zasoby często nie są brane pod uwagę np. w kontekście instytucjonalnym czy na rynku pracy. Przejawy ageizmu dotyczą seniorów na poziomie strukturalnym. Zwraca na to uwagę senior Jacek:

Tak powiedzieli mi w Polskiej Akademii Nauk: no pan czterdzieści lat, my mamy do trzydziestu pięciu. No i podziękowała mi po prostu Polska Akademia Nauk, chociaż później korzystała z moich badań (S, Jacek 78).

Ze stereotypowymi cechami dotyczącymi wieku wiąże się często rodzaj przymusu związany z tym, co potocznie zwykło się odnosić do tego, co wypada i nie wypada w danym wieku i oczekiwań w stosunku do poszczególnych pokoleń. „Nieodpowiedni” strój może być przedmiotem ambiwalencji związanej z tym, jak według społecznych oczekiwań powinna zachowywać się i wyglądać osoba starsza. Napięcia związane z tą kwestią występują w rozmowach osób starszych o sobie samych, co obrazuje niejednorodność postaw tej grupy.

Ubierać się nieodpowiednio, według mnie – krótkie sukienki – trochę trzeba się przejeżdżać w lustrze, jak człowiek wygląda, żeby odpowiednio wyjść na ulicę, żeby nikt nie powiedział: „Zobacz, jak stara baba się ubrała” (S, Celina, 73).

Postrzeganie doświadczenia życiowego związanego z wiekiem, może się zmieniać i zależy od okoliczności, w których jest brane pod uwagę. W sytuacjach sporu przede wszystkim widoczne są różnice pomiędzy pokoleniami, które mogą być wzmacniane zgodnie z interesem danej grupy. Jeśli spojrzymy na ten temat z perspektywy biegu życia (Elder, 1994), akcentowane jest doświadczenie wynikające z upływającego życia, postrzegane jako zasób i sprzyjające budowaniu autorytetu, natomiast na poziomie strukturalnym dojrzały wiek może być podstawą do wykluczenia i dyskryminacji. Odpowiada to sytuacji ambiwalencji opisanej po raz pierwszy przez Luschera i Pillemera (1998)

jako sprzeczności pomiędzy tym, co na poziomie społecznym stanowi status, rolę bądź normę, a tym co odnosi się do poziomu indywidualnego w zakresie poznania i motywacji. Zarówno w wypowiedziach młodych, jak i starszych wy-czuwalny jest ambiwalentny stosunek do wieku – z jednej strony stanowi on sposób na uzyskanie pewnych przywilejów, a z drugiej jest przyczyną różnych ograniczeń.

Polityka i kwestie światopoglądowe

Obszarem wyjątkowo drażliwym i dzielącym respondentów jest polityka, ponieważ wiąże się on z wyznawanymi przez nich wartościami i światopoglądem. Według badań CBOS (2021) młodzi częściej reprezentują liberalne poglądy, popierają instytucjonalizację związków osób tej samej płci i prawo do aborcji. Coraz więcej młodych odchodzi także od kościoła. Stoi to w sprzeczności z preferencjami wyborczymi osób starszych, utożsamiających się na ogół z konserwatywnym światopoglądem. Dobrze ilustruje to kampania z 2007 roku „Zabierz babci dowód”, która w polaryzacyjny sposób ukazała, sprzeczne z interesami młodych, sympatie wyborcze seniorów. Młode osoby utożsamiają seniorów z hasłami głoszonymi przez populistyczne partie polityczne (Cześniak i Zagórski, 2022), jak np. Kasia, której osoby starsze kojarzą się z partią Prawo i Sprawiedliwość:

Powiedzmy, że wydaje mi się, że, powiedzmy, że seniorzy i seniorki i często kojarzą mi się z wyborcami PiS, ponieważ PiS, ponieważ jeżeli starsze osoby nie mają powiedzmy żadnych hobby i nie mają nic do robienia w czasie, to włączają telewizję, a wiadomo że darmowe programy właśnie TVP coś tam i spędzają dużo czasu na oglądaniu tego i w sumie tyle, ale nie mam jakichś takich, znaczy to nie tak, że wszyscy, ale tak mi się kojarzą seniorzy ogólnie (M, Kasia, 19).

Młodzi odnoszą się do kwestii katastrofy klimatycznej jako efektu nieprze-myślanych działań starszego pokolenia (Elliott, 2021). Tomek nie opowiada jednak o tym jako o jego osobistej opinii, ale powołuje się na zasłyszane w sferze publicznej przekazy oparte na polaryzacji pokoleniowej (np. Elliott, 2021; Bristow, 2019; White, 2013).

Szczególnie o tym (solidarności międzypokoleniowej) się mówi w kontekście klimatu, że to te starsze pokolenia ten świat tak zrobiły i w sumie mogą mieć wywalone, bo zaraz ich nie będzie. A młodzi będą tutaj kleić z tym wszystkim (M, Tomek, 21).

Niemniej nie tylko w mediach temat klimatu ma mocno pokoleniowy wydźwięk (Elliott, 2021), lecz także w bezpośrednich relacjach, w rodzinie.

Interesuję się oceanografią i były takie badania prowadzone, gdzie wykazano, że wzrost temperatur wpływa na koralowce, że giną przez to, że oceany mają za wysoką temperaturę. A właśnie jedna osoba z mojej rodziny nie traktuje sprawy dosyć poważnie... (M, Paweł, 18).

W przypadku kwestii politycznych, ambiwalencja nie przejawia się jako forma negocjacji i formułowania postaw chęci wzajemnego zrozumienia, ale jako biernie godzenie się na utrzymywanie relacji, mimo różnicy poglądów. Ambiwalentne odczucie jest stanem niepożądanym, dlatego dochodzi do jego tłumienia bądź ukrywania (Luscher i Hoff, 2013). Niepodejmowanie rozwiązywania konfliktu w otwarty sposób nie oznacza braku obecności konfliktu wewnętrznego, charakterystycznego dla ambiwalencji. W tym przypadku rozgrywa się ona między interesem pokoleniowym a zobowiązaniami wobec członków rodziny, np. wspólnym spędzaniu czasu wolnego. Ambiwalencja odnosi się do jednoczesnego współistnienia konfliktu i solidarności (Luscher i Hoff, 2013).

Kwestie polityczne bywają przez niektórych omijane w codziennych rozmowach z osobami z innych pokoleń ze względu na obawę związaną z eskalacją nieporozumienia. Osoby, które obawiają się krytycznych ocen ze strony przedstawicieli innych pokoleń, rezygnują z podejmowania „trudnego” tematu:

Najlepiej jak się spotykamy i nie rozmawiamy o polityce. Koniec. To jest temat zamknięty. Unikamy rozmów, koniec. On [wnuk respondentki] tego nie akceptuje, ja tego nie akceptuję, to on mówi: „Już koniec”. To po co mam się denerwować? (S, Maria, 80).

Polityka i kwestie światopoglądowe są szczególnie trudnymi tematami w relacjach rodzinnych, ze względu na możliwość wystąpienia nieporozumień i w konsekwencji odmowy udzielania wsparcia przez którąś ze stron. Osoby starsze, będące często osobami zależnymi, starają się nie poruszać drażliwych tematów politycznych ze swoimi wnuczętami, by uniknąć sporów, które mogłyby zagrozić budowaniu postaw solidarnościowych w obrębie ich rodzin. Młodzi z kolei powielają zasłyszane w mediach zarzuty w kierunku starszych, dotyczące kryzysu klimatycznego (Elliott, 2021). Ambiwalencja międzypokoleniowa w tym przypadku realizuje się jako potrzeba pogodzenia chęci spędzania ze sobą czasu, jak i prawa do wyznawania odmiennych poglądów. Ujawnia się tutaj sprawstwo jednostki, które polega na obieraniu strategii radzenia sobie z doświadczeniem ambiwalencji. Connidis i McMullin (2002) zwracają uwagę na różne sposoby reagowania na ten stan. Wymieniają unikanie, akceptację, konfrontację bądź próbę zmiany (Sikorska, 2020). W przypadku omawianego tematu strony nie są skłonne do rozumienia drugiej perspektywy, a strategią radzenia sobie z ambiwalencją jest unikanie kwestii politycznych podczas wspólnych rozmów. Lowenstein (2007) wiąże doświadczenie ambiwalencji młodych osób z poczuciem winy i wstydu, które wynikają z lojalności wobec rodziny oraz

stosowania się do norm społecznych, mówiących o solidaryzowaniu się z osobami starszymi przy jednoczesnym tłumieniu własnych uczuć, myśli i przekonań.

Nowe technologie

Ostatnim analizowanym tu i wyrazistym obszarem rozwoju ambiwalencji międzypokoleniowej są nowe technologie. Choć obiecują poprawę życia osób starszych, często powodują nasilenie międzypokoleniowych nieporozumień. Znaczenie tutaj mają dwie zasadnicze kwestie: brak okazji do zaznajomienia się z cyfrową rzeczywistością na wcześniejszych etapach życia oraz pogorszenie funkcji poznawczych, utrudniające przyswajanie sobie nowych umiejętności (Gilleard, 2020):

Uczę się, telefonu i Internetu od swoich wnuczek. Bardzo mi nawet jest pomocna ta co ma 12 lat, [śmiech] bo ma najwięcej czasu dla babci. Bo te starsze to są więcej zajęte, gdzieś chodzą. One tak mają więcej takich zainteresowań, gdzieś pojechać, gdzieś polecieć, a my to tak podwórko, dom. Ja ze swojej młodości, to pamiętam, a oni nie siedzą na podwórkach, oni siedzą w towarzystwie, gdzieś pojedą (S3, Maria, 80).

Praktyki solidarnościowe związane z nowymi technologiami w przeważającej mierze dotyczą relacji w obrębie rodziny (Timonen i in., 2013):

No pewnie, całe życie uczyłem się komputera od syna, nowych systemów i tak dalej. Do tej pory jestem analfabetą do takich smartfonów, ale to wszystko ten... To też było niedobre, bo syn siedział za ścianą, ja coś tam robiłem w komputerze. To miałem taką świadomość, że zawsze mogę go poprosić o pomoc. Jak się wyprowadził, no to zostałem sam na sam z tym problemem. To mnie zmobilizowało, że musiałem się nauczyć tych wszystkich tam tego [ns 00:05:35], teraz to już w ogóle (S3, Jan, 78).

Nieposiadanie dzieci i wnuków może utrudniać przyswajanie sobie umiejętności obsługi nowych technologii, co ilustruje sytuacja Sławomira, który nigdy nie założył rodziny, żyje samotnie i zмага się z trudną sytuacją materialną.

Ja tam nie, ja tam się nie... Nie korzystam z internetu, bo ja nie mam możliwości. Jakbym miał możliwość, to może bym korzystał z tego (Sławomir, 74).

Z kolei seniorka nieposiadająca wnucząt i dzieci uczy się obsługi nowych technologii od znajomych, których poznała na zagranicznych wyjazdach. Jej sytuacja materialna jest stabilna, ma wyższe wykształcenie. Jej przykład pokazuje, jak kapitał społeczny i status ekonomiczny łączy się z możliwością rozwijania międzypokoleniowej sieci społecznej i uzyskania wsparcia od osób spoza rodziny (Timonen i in. 2013; Sánchez-Moreno i Gallardo-Peralta, 2022).

Wszystkiego się od nich uczę, obsługi telefonu komórkowego, tego co w życiu robią, to są wszystko też osoby, które są np. po doktoratach (Aldona, 74).

Osoby starsze na ogół dostrzegają korzyści, jakie może im przynieść zdobycie umiejętności używania nowych technologii, jednak zwracają również uwagę na związane z nimi potencjalne zagrożenia. Choć zdają sobie sprawę z konieczności korzystania z nowych technologii, stoi to w sprzeczności z ich dyspozycjami uwarunkowanymi pokoleniowym habitusem (Bourdieu, 1985; Gilleard, 2004). Ich doświadczenie życiowe związane z wiekiem (Elder, 1994) może umożliwić zachowanie dystansu i krytycznego podejścia do technologicznych praktyk, które składają się na pokoleniowy habitus osób młodych (Bourdieu, 1985; Gilleard, 2004):

No denerwuje mnie na dzisiejsze czasy, że za dużo poświęcają się komputeryzacji, ale przyszły taki okres, taka epoka, że wszystko teraz idzie w tym kierunku i no niektóra młodzież łącznie z moim wnuczkiem za dużo może z tego korzysta. I uważam, że młodzi, niektórzy, jak nie znają granic, to się bardzo uzależniają. Powstał taki nowy gen właśnie, gen uzależniający od elektroniki (S3, Jola, 76).

W tym przypadku ambiwalencja międzypokoleniowa opiera się na jednoczesnym podziwieniu sprawności, z jaką młodzi posługują się nowymi technologiami oraz brakiem zrozumienia ich pokoleniowego habitusu (Bourdieu, 1985):

No imponują mi na przykład, że jadą tramwajem i grzebią cały czas w telefonie. I ich w ogóle nie interesuje nic, co się dzieje naokoło, tylko cały czas siedzą (S3, Leon, 76).

Z kolei młode osoby identyfikują starszych jako tych, którzy napotykają trudności w adaptacji do cyfrowych zmian. Dostrzegają, że ich sposób korzystania z nowych technologii różni się od młodszych pokoleń. Agata opowiada o starszych osobach jako użytkownikach Facebooka, którzy nie są biegli w korzystaniu z innych platform internetowych. Jednocześnie stara się zrozumieć ich sytuację, podejmując w ten sposób próbę poradenia sobie z towarzyszącą jej ambiwalencją.

Ja mam wrażenie, że w ogóle Facebook to jest takie zgromadzenie tych starszych pań albo właśnie takich pań w średnim wieku, które za bardzo, które często na przykład się nudzą. I są tam różne posty, które nawet, tak można powiedzieć, troszeczkę zaskakują (...). Ale wciąż to jest trochę ciekawe i patrzeć tak naprawdę, jak te panie próbują się odnaleźć trochę w tym takim nowoczesnym świecie i to na pewno jest trochę trudne, żeby się dopasować (Agata, 16).

Seniorzy posiadający habitus ukształtowany w czasach sprzed internetu uczą się nowych umiejętności, radząc sobie w ten sposób z doświadczeniem ambiwalencji. Młode osoby często nie wykazują zrozumienia dla trudności, jakie

seniorzy napotykają w korzystaniu ze smartfonów czy internetu. Zdarza się jednak, że starają się wykroczyć poza swoje pokoleniowe doświadczenie i postrzegają adaptację osób starszych do zmian z empatią i otwartością, sprzyjając budowaniu międzypokoleniowej solidarności (np. Szukalski, 2002). Tego typu postawy są jednak widoczne przede wszystkim w środowisku rodzinnym. Osoby niemające wnuków, jednak posiadające wyższe wykształcenie i wyższy status materialny, polegają na wsparciu młodszych, niespokrewnionych znajomych. W przypadku mniej uprzywilejowanych jednostek, bez dzieci i wnuków, kształtowanie ambiwalencji staje się znacznie trudniejsze. Zróżnicowanie pokoleniowe nie jest w tym przypadku tak istotne jak nierówności klasowe i różnice w możliwościach uzyskania wsparcia.

Dyskusja

Choć pojęcia solidarności i konfliktu w odniesieniu do relacji międzypokoleniowych wydają się wyjaśniać tę problematykę w dwóch różnych kierunkach, to w istocie stanowią komplementarne pojęcia, a spinającą je klamrą jest koncepcja ambiwalencji (Luscher i Pillemer, 1998; Connidis i McMullin, 2002; Bengtson i in., 2002). Luscher i Pillemer lokowali pojęcie ambiwalencji w obrębie relacji rodzinnych, jednak równie cenne okazało się analizowanie w tym artykule obszarów związków między osobami młodymi i starszymi szerzej, na poziomie makro zwłaszcza w kontekście rozwijanych negocjacji związanych z kontraktem międzypokoleniowym w obszarze redystrybucji zasobów (Irwin, 1996; Turner, 1998; Walker, 2013), kryzysu klimatycznego (Elliott, 2021), polaryzacją polityczną (White, 2013) i rozwojem nowych technologii (Gilleard 2004).

Co dokładnie wnosi ambiwalencja międzypokoleniowa do analizy relacji dwóch oddalonych od siebie kohort wiekowych? Po pierwsze umożliwia adekwatne do współczesnej, rozedgranej, pełnej niespójności i kryzysów rzeczywistości zobrazowanie postaw jednostek i ich sposobów nawigowania po tych sprzecznościach. Po drugie umożliwia przekroczenie dualizmu perspektywy biegu życia (Elder, 1994) i pokoleniowości (Mannheim, 1970), zwracając uwagę zarówno na wydłużanie trwania życia, jak i intensyfikacji zmian, zachodzących w sferze technologicznej, która przekłada się na kształtowanie pokoleniowych habitusów (Bourdieu, 1985; Gilleard, 2004). Pojęcie ambiwalencji umożliwia również uporządkowanie kwestii tego, czy różnice międzypokoleniowe prowadzą do konfliktów (Turner, 1998), czy też są po prostu cechami zróżnicowanych wiekowo społeczeństw (Irwin, 1996).

Analiza obszarów, w których występują konflikty i solidarność między osobami starszymi i młodymi, z jednej strony wskazuje na znaczenie ukształtowanych norm i struktur, a z drugiej – na indywidualne sprawstwo. W relacjach

międzypokoleniowych w rodzinie często spotykany jest stan pośredni między konfliktem a solidarnością, który w tej pracy został skonceptualizowany jako ambiwalencja międzypokoleniowa. Doświadczenie ambiwalencji wiąże się z przyjmowaniem przez jednostki strategii radzenia sobie z nią poprzez: unikanie, konfrontację, akceptację bądź zmianę. W przypadku kwestii światopoglądowych dominującą strategią jest unikanie tematów, które mogłyby prowadzić do otwartych konfliktów międzypokoleniowych. Młodzi doświadczają sprzecznych odczuć. Z jednej strony czują zobowiązanie do utrzymywania kontaktu z osobami starszymi, przede wszystkim w rodzinie, a z drugiej nie zgadzają się z ich poglądami i nie utożsamiają się z wyznawanymi przez nich wartościami. Ambiwalencja ujawniająca się w obszarze technologii jest szczególnie wyraźna w przypadku doświadczeń seniorów. Wychowani w świecie sprzed rewolucji technologicznej, mimo trudności w przyswajaniu zasad działania nowoczesnych urządzeń, często podejmują wysiłek i niejako „dostosowują” swój pokoleniowy habitus do wymogów współczesnego świata opartego na cyfryzacji, radząc sobie tym samym z doświadczaną ambiwalencją poprzez zmianę swoich nawyków. Osoby młode empatyzują z osobami starszymi i zazwyczaj chętnie oferują im pomoc w obsłudze nowoczesnych urządzeń.

Widzimy zatem, że to, czy mamy do czynienia ze sporem bądź współpracą zależy od sprawstwa jednostek i sposobach radzenia sobie z nią (Pilcher, 2016). Jak zauważa Bristow (2019), sposób, w jaki kształtujemy dyskurs pokoleniowy, pokazuje, jak interpretujemy świat w kontekście wpływającego czasu i doświadczanych wydarzeń. Dłuższe trwanie życia oznacza, że większa liczba pokoleń odleglejszych od siebie w strukturze wieku musi funkcjonować w jednej rzeczywistości społeczno-politycznej. Stanowi to źródło napięć i konfliktów, ale też potencjał do rozwijania społeczeństwa opartego na różnorodności i solidarności, uwzględniającego potrzeby różnych grup wiekowych (np. Szukalski, 2012).

Z drugiej strony uwagi wymaga używanie pojęcia pokolenia jako narzędzia polaryzacji w dyskursie publicznym (White, 2013; Purhonen, 2016) i przeciwstawianiu sobie interesów pokoleń. Coraz bardziej popularne są przekazy traktujące pokolenia w reifikujący sposób i stawiające je w pozycji podmiotów winnych kryzysów. Dyskurs publiczny kształtowany na poziomie makro wpływa na sposób myślenia o pokoleniach na poziomie jednostek i ma doniosłe konsekwencje. Choć w wypowiedziach badanych występują takie sformułowania, jak „O osobach starszych mówi się...”, świadczące o tym, że narrator/narratorka powiela jakąś opinię, a nie wyraża własną, prowadzi to jednak do umacniania stereotypów i upowszechniania ageizmu (Butler, 1969). Ambiwalencja z kolei jest narzędziem, które z natury zakłada dialektyczność, wobec tego uniemożliwia postrzeganie jakiejś kwestii jednotorowo.

W kontekście starzenia się społeczeństwa często mówi się o osłabieniu więzi międzypokoleniowych w rodzinie (np. Buler i Pustułka, 2020; Wrzesień, 2021).

Analiza materiału badawczego pokazuje jednak, że przejawy solidarności na osi wieku – jeśli w ogóle występują – najczęściej ograniczają się do osób spokrewnionych. W zgromadzonych wypowiedziach narratorki i narratorzy, zarówno z grupy seniorów, jak i osób młodych, często odpowiadali na pytania posługując się przykładami ze swoich rodzinnych doświadczeń. Odpowiednio opowiadali bądź o swoich wnukach bądź dziadkach. Znaczące jest, że respondenci – choć nie byli pytani o relacje rodzinne – naturalnie utożsamiali międzypokoleniowość z relacjami z osobami spokrewnionymi, ograniczając tym samym okazywanie wsparcia do swoich dziadków lub wnucząt.

Co istotne, odmienne poglądy nie stanowią dla nich bariery w podtrzymywaniu kontaktu. Mimo znaczących różnic ważniejsza okazuje się możliwość uzyskania pomocy w rodzinie. Choć na podziały społeczne ma wpływ wiele innych determinant, między innymi płeć, klasa społeczna, miejsce zamieszkania (np. Timonen i in., 2013), przeprowadzone badanie pokazuje, że pokoleniowość oraz ambiwalencja międzypokoleniowa stanowią istotne kategorie analityczne, szczególnie w świetle przemian związanych ze zjawiskiem starzenia się społeczeństwa.

Wnioski

Jeśli chodzi o pytanie o to, jak myślą o sobie odległe pokolenia (osoby starsze i młode) w Polsce, to wyniki badania pokazują zróżnicowanie w obrębie norm, przekonań oraz indywidualnego sprawstwa, ujawniającego się w działaniach jednostek. Osoby starsze, przywiązane na ogół do tradycyjnego modelu, w którym to senior jest autorytetem, często nie dostrzegają zasobów przedstawicieli i przedstawiolek młodszych pokoleń. Ci z kolei czują zagubienie spowodowane niemożliwością kontynuacji sposobów życia starszych (Bristow, 2019) ze względu na intensywnie zachodzące zmiany, będące nie tylko efektem działań człowieka, ale również czynników pozaludzkich: technologii, zmian klimatu, kryzysów ekonomicznych itd. Młodzi często doświadczają dewaluacji z powodu młodego wieku, choć często to oni udzielają pomocy osobom starszym, np. związanej z obsługą telefonu czy komputera.

Rozłączność habitusów osób starszych, ukształtowanych w świecie analogowych urządzeń oraz sposobów działania ludzi młodych i nowych technologii (Domínguez-Rué i Nierling, 2016) powoduje zaburzenie równowagi pokoleniowej. Osoby starsze wraz z wiekiem mają więcej doświadczeń, jednak nie oznacza to, że ta wiedza i umiejętności ułatwiają im przystosowanie się do nowej rzeczywistości opartej na nowych technologiach. W istocie seniorzy mają większy wpływ na rzeczywistość społeczną, ale nie w obszarze kształtowania usług

i infrastruktury, a życia politycznego ze względu na ich rosnącą przewagę wyborczą i wydłużanie się trwania starości.

Obszary życia społecznego, które opisywałam, można omówić w zakresie tego, czy sprzyjają budowaniu współpracy między seniorami a młodymi, czy też stanowią wyzwania. W tym sensie obszar polityki prezentuje się jako wyjątkowo trudny do zainicjowania współpracy ze względu na odmienne interesy obu kohort, jak i kształtowany publicznie dyskurs opierający się przeciwstawianiu sobie interesów osób młodych i starszych (White, 2013; Purhonen, 2016; Cześnik i Zagórski, 2022). Obszar nowych technologii przysparza trudności ze względu na ograniczenia związane z wiekiem i osłabieniem funkcji poznawczych osób starszych, jak i niespotykaną dotąd skalą ekspansji technologicznej (np. Domínguez-Rué i Nierling, 2016). Mimo tych wyzwań seniorzy – często z pomocą młodych osób – przyswajają sobie zasady działania nowoczesnych urządzeń. Choć sposób korzystania z nich często różni się między pokoleniami, cyfrowi tubylcy postrzegają osoby starsze w tym obszarze z wyrozumiałością, a niekiedy nawet uznaniem dla ich motywacji do nauki.

Wyniki badania pokazują, że międzypokoleniowe wsparcie w tym zakresie okazuje się czynnikiem determinującym szanse na pełne uczestnictwo w życiu społecznym. Tu warto wskazać, że doświadczanie ambiwalencji w dużej mierze uzależnione jest od innych zmiennych – klasy, płci, statusu społecznego, jak i posiadania rodziny. Osoby mniej uprzywilejowane mają mniej możliwości łagodzenia rozbieżności wynikających z ambiwalencji, co pokazał przykład Sławomira, bezdzietnego seniora z klasy ludowej, który nie korzysta z internetu i nie posiada smartfona.

W takim świetle obszarem wartym dalszych, pogłębionych badań są nierówności wewnątrzpokoleniowe, w obszarze klas społecznych, i ich wpływ na możliwość uzyskania wsparcia od przedstawicieli innych pokoleń, szczególnie wśród osób starszych, niemających dzieci i wnuków. Wartościowe byłyby takie badania zwłaszcza w kontekście wojny w Ukrainie oraz kryzysu migracyjnego, w którym relacje międzypokoleniowe przecinają się z międzykulturowością, co dodatkowo komplikuje możliwości uzyskania międzypokoleniowego wsparcia.

Bibliografia

- Aboim, S., Vasconcelos, P. (2014). From political to social generations: A critical reappraisal of Mannheim's classical approach. *European Journal of Social Theory*, 17(2), 165–183. <https://doi.org/10.1177/1368431013509681>
- Ayalon, L., Roy, S., Aloni, O., Keating, N. (2023). A scoping review of research on older people and intergenerational relations in the context of climate change. *The Gerontologist*, 63 (5), 945–958. <https://doi.org/10.1093/geront/gnac028>

- Balicki, J. (2020). Solidarność państw członkowskich UE w czasie kryzysu migracyjnego. *Studia Europejskie*, 24(3), 25–43. <https://doi.org/10.33067/SE.3.2020.2>
- Bengtson, V., Giarrusso, R., Mabry, J. B., Silverstein, M. (2002). Solidarity, conflict, and ambivalence: Complementary or competing perspectives on intergenerational relationships? *Journal of Marriage and the Family*, 568–576. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00568.x>
- Bourdieu, P. (1985). The social space and the genesis of groups. *Social Science Information*, 24(2), 195–220. <https://doi.org/10.1177/053901885024002001>
- Bristow, J. (2019). *Stop Mugging Grandma: The „Generation Wars” and Why Boomer Blaming Won’t Solve Anything*. Yale University Press.
- Brzezińska, A. I., Kaczan, R., Piotrowski, K., Rękosiewicz, M. (2011). Odroczona dorosłość: fakt czy artefakt? *Nauka*, 4, 67–107.
- Buler, M., Pustułka, P. (2020). Dwa pokolenia Polek o praktykach rodzinnych. Między ciągłością a zmianą. *Przegląd Socjologiczny*, 69(2), 33–53. <https://doi.org/10.26485/PS/2020/69.2/2>
- Butler, R. N. (1969). Ageism: Another form of bigotry. *The Gerontologist*, 9(4_Part_1), 243–246. https://doi.org/10.1093/geront/9.4_Part_1.243
- Bytheway, B. (1994). *Ageism*. McGraw-Hill Education (UK).
- CBOS. (2021). *Ważne kwestie społeczno-polityczne w opiniach młodych Polaków* (B. Roguska). Centrum Badania Opinii Społecznej.
- Colombo, E., Rebughini, P. (2019). *Youth and the Politics of the Present: Coping with Complexity and Ambivalence*. Taylor and Francis.
- Collins, R., Sanderson, S. (2015). *Conflict Sociology* (1st red.). Taylor and Francis.
- Connidis, I.A., McMullin, J.A. (2002). Sociological Ambivalence and Family Ties: A Critical Perspective. *Journal of Marriage and Family*, 64: 558–567. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00558>
- Cook, D. (2023). What is a digital nomad? Definition and taxonomy in the era of mainstream remote work. *World Leisure Journal*, 65(2), 256–275. <https://doi.org/10.1080/16078055.2023.2190608>
- Cześnik, M., Zagórski, P. (2022). Wiek a uczestnictwo wyborcze w Polsce: cykl życia, okres, kohorta. *Studia Socjologiczne*, 41(4), 41–66. <https://doi.org/10.24425/sts.2022.143582>
- Domínguez-Rué, E., Nierling, L. (2016). *Ageing and technology: Perspectives from the social sciences*. Transcript Verlag.
- Edmunds, J., Turner, B. S. (red.). (2002). *Generational Consciousness, Narrative, and Politics*. Rowman Littlefield Publishers.
- Elder Jr, G. H. (1994). Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 4–15.
- Elliott, R. (2021). The ‘Boomer remover’: Intergenerational discounting, the coronavirus and climate change. *The Sociological Review*, 70(1), 74–91. <https://doi.org/10.1177/003802612111049023>
- Fabiś, A., Wawrzyniak, J. K., Chabior, A. (2015). *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia z gerontologii społecznej*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Fihel, A., Okólski, M. (2018). *Przemiany cywilizacyjne, ludnościowe i starzenie się społeczeństwa*. Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. *Polska dziś i jutro*, 22–63. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gilleard, C. (2004). Cohorts and generations in the study of social change. *Social Theory & Health*, 2(1), 106–119.
- Gilleard, C. (2020). Bourdieu's forms of capital and the stratification of later life. *Journal of Aging Studies*, 53, 100851. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2020.100851>.
- GUS. (2023). *Prognoza ludności rezydującej dla Polski 2023–2060*. GUS.
- Hendricks, J., Powell, J., Dumas, A., Turner, B. S. (2009). *Aging in post-industrial societies: Intergenerational conflict and solidarity*. Springer.
- Henig, D., Knight, D. M. (2023). Polycrisis: Prompts for an emerging worldview. *Anthropology Today*, 39(2), 3–6. <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12793>
- Hillier, S. M., Barrow, G. M. (2014). *Aging, the Individual, and Society*. Cengage Learning.
- Irwin, S. (1996). Age-related distributive justice and claims on resources. *British Journal of Sociology*, 68–92.
- Kajta, J., Pustułka, P. (2023). Międzypokoleniowy przekaz wartości i wizji dobrego życia w rodzinie. Porównanie perspektyw młodych dorosłych i ich rodziców. *Studia BAS*, 3(75), 97–118. <https://doi.org/10.31268/StudiaBAS.2023.26>
- Kohli, M., Albertini, M. (2009). Childlessness and intergenerational transfers: What is at stake? *Ageing & Society*, 29(8), 1171–1183.
- Kohli, M. (2010). *Age groups and generations: Lines of conflict and potentials for integration*. Springer Berlin Heidelberg.
- Krajewski, M. (2012). Generacje rzeczy. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 74(3), 91–103.
- Lowenstein, A. (2007). Solidarity–conflict and ambivalence: Testing two conceptual frameworks and their impact on quality of life for older family members. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 62(2), 100–107.
- Luscher, K., Hoff, A. (2013). Intergenerational ambivalence: Beyond solidarity and conflict. *Intergenerational relations*, 39–64.
- Luscher, K., Pillemer, K. (1998). Intergenerational ambivalence: A new approach to the study of parent-child relations in later life. *Journal of Marriage and the Family*, 413–425.
- Maciejewska, Ż. (2016). „Srebrne Tsunami” – skutki społeczne zmian demograficznych w XXI wieku. *Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze*, 3(4), 165–176.
- Malak, A., Strzelecka, M., Tuszno, J. (2024). Czym jest solidarność ekologiczna?: Badanie perspektywy obrońców rzek w Polsce. *Studia Socjologiczne*, 252. <https://doi.org/10.24425/sts.2024.149318>
- Mannheim, K. (1970). The sociological problem of generations. *Essays on the Sociology of Knowledge*. *Psychoanalytic Review*, 57(3).
- Matthews, F., Marioni, R., Brayne, C., Medical Research Council Cognitive Function

- and Ageing Study. (2012). Examining the influence of gender, education, social class and birth cohort on MMSE tracking over time: A population-based prospective cohort study. *BMC Geriatrics*, 12, 1–5.
- Mead, M. (1970). *Culture and Commitment. A Study of the Generation Gap*. Natural History Press.
- Miles, M. B. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. Thousand Oaks.
- Morgan, L. A., Kunkel, S. R. (2007). *Ageing, Society, and the Life Course*. Springer Publishing Company.
- Muster, R. (2020). Pokolenie „Z” na współczesnym rynku pracy w opiniach pracodawców. *Humanizacja Pracy*, 1, 131–146.
- Neufeld, K. H. S., Starzyk, K. B., Gaucher, D. (2019). Political solidarity: A theory and a measure. *Journal of Social and Political Psychology*, 7(2), 726–765.
- Pickard, S. (2019). Age war as the new class war? Contemporary representations of intergenerational inequity. *Journal of Social Policy*, 48(2), 369–386.
- Pilcher, J. (1994). Mannheim’s sociology of generations: An undervalued legacy. *British Journal of Sociology*, 481–495.
- Pillemer, K., Suito, J. J. (2002). Explaining mothers’ ambivalence toward their adult children. *Journal of Marriage and Family*, 64(3), 602–613. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00602.x>
- Pillemer, K., Suito, J. J., Mock, S. E., Sabir, M., Pardo, T. B., Sechrist, J. (2007). Capturing the complexity of intergenerational relations: Exploring ambivalence within later-life families. *Journal of Social Issues*, 63(4), 775–791. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2007.00536.x>
- Premsky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants part 2: Do they really think differently? *On the Horizon*, 9(6), 1–6.
- Prinzen, K. (2014). Intergenerational ambivalence: New perspectives on intergenerational relationships in the German welfare state. *Ageing & Society*, 34(3), 428–451. <https://doi.org/10.1017/S0144686X12001080>
- Purhonen, S. (2016). Generations on paper: Bourdieu and the critique of ‘generationalism’. *Social Science Information*, 55(1), 94–114. <https://doi.org/10.1177/0539018415608967>
- Pustułka, P., Radzińska, J., Kajta, J., Sarnowska, J., Kwiatkowska, A., Golińska, A. (2021). Transitions to adulthood during COVID-19: Background and early findings from the ULTRAGEN project (Vol. 4, pp. 1–65). *Youth Working Papers*. <https://doi.org/10.23809/14>
- Radzińska, J. (2022). Zmiana postrzegania i doświadczania solidarności w pandemii COVID-19. *Studia Socjologiczne*, 246(3), 111–136. <https://doi.org/10.24425/sts.2022.142636>
- Rama, M. D., de Ridder, H., Bouma, H. (2001). *Technology generation and age in using layered user interfaces*. Gerontechnology.
- Sánchez-Moreno, E., Gallardo-Peralta, L. P. (2022). Income inequalities, social support and depressive symptoms among older adults in Europe: A multilevel cross-sectional study. *Journal of Aging and Health*, 34(10), 1111–1125. <https://doi.org/10.1177/0898264322111111>

- tional study. *European Journal of Ageing*, 19(3), 663–675. <https://doi.org/10.1007/s10433-021-00670-2>
- Seltzer, J., Yahirun, J. (2013). *Diversity in old age: The elderly in changing economic and family contexts*. UCLA CCPR Population Working Papers.
- Sikorska, M. (2020). Ambiwalencja socjologiczna jako kategoria użyteczna w badaniach życia rodzinnego. *Studia Socjologiczne*, 238(3), 107–133. <https://doi.org/10.24425/sts.2020.132472>
- Silverstein, M., Bengtson, V. L. (1997). Intergenerational solidarity and the structure of adult child-parent relationships in American families. *American Journal of Sociology*, 103(2), 429–460. <https://doi.org/10.1086/231213>
- Sowada, C. (2011). Starzenie się człowieka i starzenie się populacji. Podział odpowiedzialności za skutki finansowe w systemie opieki zdrowotnej. *Zdrowie Publiczne i Zarządzanie*, 9(1), 86–100. <https://doi.org/10.4467/20842627OZ.11.006.0343>
- Sztompka, P. (2002). *Socjologia*. Znak.
- Szukalski, P. (2002). *Przepływy międzypokoleniowe i ich kontekst demograficzny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szukalski, P. (2008). *Ageizm–dyskryminacja ze względu na wiek. Starzenie się ludności Polski – między demografią a gerontologią społeczną*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szukalski, P. (2012). *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Timonen, V., Conlon, C., Scharf, T., Carney, G. (2013). Family, state, class and solidarity: Re-conceptualising intergenerational solidarity through the grounded theory approach. *European Journal of Ageing*, 10, 171–179. <https://doi.org/10.1007/s10433-013-0272-x>
- Trzcionka-Wieczorek, A. (2020). *Edukacja do starości młodzieży szkolnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Turner, B. S. (1998). Ageing and generational conflicts: A reply to Sarah Irwin. *British Journal of Sociology*, 299–304. <https://doi.org/10.2307/591314>
- Van Hoof, J., Kazak, J. K., Perek-Białas, J. M., Peek, S. T. (2018). The challenges of urban ageing: Making cities age-friendly in Europe. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(11), 2473. <https://doi.org/10.3390/ijerph15112473>
- Vanhuyse, P., Perek-Białas, J. (2021). The political demography of missed opportunity: Populations and policies in a younger but faster-ageing East Central Europe, 1990–2040. In: *Global Political Demography: The Politics of Population Change* (pp. 373–399). Springer International Publishing.
- Wade-Benzoni, K. A. (2019). Legacy motivations and the psychology of intergenerational decisions. *Current Opinion in Psychology*, 26, 19–22. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2018.03.013>
- Walker, A. (2013). *Intergenerational relations and the provision of welfare. The New Generational Contract*. Routledge.

-
- Ward, L., Fleischer, S. (2023). An intergenerational divide in the context of COVID-19? *Social Policy Review*, 35: *Analysis and Debate in Social Policy*. <https://doi.org/10.2307/jj.4350568.7>
- White, J. (2013). Thinking generations. *British Journal of Sociology*, 64, 216–247. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12015>
- Wildman, J. M., Goulding, A., Moffatt, S., Scharf, T., Stenning, A. (2022). Intergenerational equity, equality and reciprocity in economically and politically turbulent times: Narratives from across generations. *Ageing & Society*, 42(10), 2284–2303. <https://doi.org/10.1017/S0144686X21000052>
- Wrzesień, W. (2021). Pokoleniowość w świecie smartfonów, algorytmizacji i sztucznej inteligencji. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 83(3), 301–317. <https://doi.org/10.14746/rpeis.2021.83.3.20>
- Zeng, J., Abidin, C. (2021). ‘#OkBoomer, time to meet the Zoomers’: Studying the memefication of intergenerational politics on TikTok. *Information, Communication & Society*, 24(16), 2459–2481. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2021.1961007>